

UPPSALA
UNIVERSITET

Konstvetenskapliga institutionen

HÖGSBO KYRKA

RUM I RUMMET, I STADEN OCH I SAMHÄLLET

Författare: Hanna Bendz ©

Fortsättningskurs (B) i konstvetenskap
Vårterminen 2019

Handledare: Karin Wahlberg Liljeström

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. Inledning	s. 3
1.1 Syfte och frågeställning	s. 3
1.2 Bakgrund	s. 4
1.2.1 Stadsdelen Högsbo	s. 4
1.2.2 Brutalism	s. 4
1.3 Avgränsning och tidigare forskning	s. 5
1.4 Teori	s. 5
1.5 Metod och material	s. 8
2. Högsbo kyrka	s. 9
2.1 Arkitektävling och förberedelser	s. 9
2.2. Analys	s. 10
2.2.1 Allmänna förutsättningar och helhetskonstruktion	s. 10
2.2.2 Norra byggnaden	s. 10
2.2.2.1 Övre plan	s. 10
2.2.2.2 Bottenplan	s. 11
2.2.3 Södra byggnaden	s. 12
2.2.4 Övre gården	s. 13
2.2.5 Nedre gården	s. 14
3. Avslutande diskussion	s. 15
4. Sammanfattning	s. 19

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

BILDBILAGA

1. Inledning

Högsbo kyrka invigdes 1966 och är belägen i stadsdelen Järnbrott, 79:2, i sydvästra Göteborg.¹ Sedan 2007 har den varit en del av min vardag – som övningslokal, plats för möten och umgänge, arbetsplats och konsertscen.² Något av det första jag fick höra berättat för mig om kyrkan var att den stått inspelningsplats för filmen Miffo med Jonas Karlsson från 2003. I själva verket har den använts för filminspelningar vid ett flertal tillfällen – arkitekturen lämpar sig uppenbarligen bra för att gestalta modern och urban kyrka. Högsbo kyrka utgör ett tidstypiskt dokument, för funktionalismen och rekordåren och för den nya typ av stadsdel som byggdes under efterkrigstiden.

Kyrkan är byggd för att kunna täcka församlingens hela lokalbehov: En och samma konstruktion inkluderar alla de rum och ytor som låter kyrkan fungera som på en och samma gång gudstjänstlokal, arbetsplats och social mötesplats – detta till skillnad från vad som många gånger annars varit fallet, att man börjat med att resa en kyrkobyggnad för att senare komplettera med lokaler för sidoverksamheter och administration.

Hur ska vi bygga fungerande urbana samhällen? Vad är den nutida människans sociala och andliga behov? Vad söker människorna i sin kyrka och hur kan kyrkan möta upp de behoven? – är frågor som genomsyrat både teologisk och profan samhällsbyggnadssektor i flera decennier. I och mellan raderna i dokumenten från kyrkans tillblivelse kan utläsas hur byggnadskommittén ställde frågorna och arkitekterna Thorsten Roos och Bror Thornberg formulerade ett svar.

1.1 Syfte och frågeställning

Syfte med denna uppsats är att analysera Högsbo kyrkas arkitektur och utformning, det vill säga byggnadernas, våningsplanernas och gårdsplanernas konstruktion och inbördes utformning. Kyrkans placering i en nybyggd stadsdel, den platsspecifika konstruktionen där kyrkan byggts in i topografin, samt lokalkomplexets många olika användningsområden gör den intressant att studera utifrån frågeställningen:

- Hur har arkitekter och beställare med Högsbo kyrka skapat en social mötesplats?

¹ Riksantikvarieämbetet <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/sok/search.raa>, sökord Järnbrott 79:2, hämtad 2019-05-09. Min erfarenhet är att man i dagligt tal använder namnet Högsbo för området.

² Min roll i sammanhanget har varierat, ibland har jag varit i kyrkan som frilanscellist och ibland som kyrkomusiker. Jag har även, utan att definiera mig som kristen, deltagit i en del av kyrkans verksamheter genom åren.

1.2 Bakgrund

1.2.1 Stadsdelen Högsbo

Området Högsbo är beläget i sydvästra Göteborg, inramat av Slottsskogen och Majorna i norr, Änggårdsbergen i öster, Långedrag i väster och Frölunda i söder.

Göteborg hade alltsedan 1800-talet upplevt en snabb befolkningstillväxt och utbyggnad, med tegelfasader i Vasastan och arbetarstadsdelar i Majorna. Under 1920- till 40-talen byggdes landshövdingelängor samt en- och tvåfamiljsvillor i neoklassisk stil, i vad som då var stadens ytterområden, Änggården och Kungsladugård. Under 1940-talet gick gränsen för stadens bebyggelse strax norr om Högsbo, eller Högsbotorp som området kallades. Då fanns här ett koloniområde som kallades Högsbotorpskolonin, bestående av torp med små odlingslotter som gav ett bra tillskott under de knappa krigsåren.³

Vid andra världskrigets slut stod Göteborg liksom så många andra städer med bostadsbrist. Områdena Ruddalen, Flatås, Högsbo och Kaverös bebyggdes i olika omgångar. Axel Dahlströms torg invigdes 1954 och koloniområdet exproprierades 1958. När man nu byggde handlade det varken om att slå upp tegelfasader liksom i innerstan eller om att bygga fler av de karaktäristiska landshövdingelängorna från Majorna och Kungsladugård, utan istället byggdes i en helt ny stil: Högsbo (och vid samma tid Kortedala) blev Göteborgs funkisförorter. Ett decennium senare och ett antal spårvagnshållplatser längre ut var det miljonprogram som byggdes – i Frölunda, Angered och Bergsjön.⁴

Axel Dahlströms torg är beläget 200 meter från Högsbo kyrka. Torget utgör stadsdelscentrum och social mötesplats, med bibliotek och butiker, bänkar och torghandel.⁵ Karaktäristiskt för Högsbo idag är att den första inflyttargenerationen, de som var unga par och småbarnsföräldrar på 1950-talet, har bott kvar alltsedan dess. Idag pågår ett generationsskifte och lägenheterna tillhör en mellanprisklass, billigare än i innerstan men dyrare än i de yttre förorterna.

1.2.2. Brutalism

Högsbo kyrka är byggd inom stilriktningen brutalism, som är en sidogren av modernismen. Termen brutalism började användas under 1950-talet och stilens främsta karaktäristika är

³ Alice Rörberg (red), *Högsbotorpen berättar*. Tre böcker förlag, Göteborg 1992.

⁴ Lena Johannesson (red), *Konst och visuell kultur i Sverige. 1810-2000*. Signum, Stockholm 2007.

⁵ Högsbo på väg. Vandra och upptäck mer av din stadsdel. Göteborgs stad och Zetterqvist tryckeri, 2009.

användandet av stora ytor rå betong som ställs mot varandra.⁶ Internationellt är brutalismen främst förknippad med arkitekten le Corbusier, och med den fas i hans produktion som ligger närmast före de mjuka, böljande linjerna från exempelvis Notre Dame du Haut.⁷ I Sverige är Léonie Geisendorf, elev till le Corbusier och upphovskvinna till bland annat Villa Delin i Djursholm, den kanske mest kända arkitekt som skapat i brutalistisk stil.⁸

1.3 Avgränsning och tidigare forskning

Analysen begränsas till att gälla Högsbo kyrka, form och funktion. Det finns sedan tidigare en C-uppsats i konstvetenskap om kyrkan: "Vår Gud är oss en väldig borg. En studie av Högsbo kyrka, dess arkitektur, konstnärliga utsmyckning och religiösa budskap" av John-Gabriel Montgomery (1994).⁹ Montgomery redogör för processen kring kyrkans tillkomst samt diskuterar dess helhetsverkan i landskapet. Tyngdpunkten i hans uppsats ligger på kyrkorummets utformning och dekoration, medan mitt arbete huvudsakligen rör byggnadskropparnas och våningsplanens samspel samt utformandet av sociala rum i konstruktionen. På så sätt kommer de två uppsatserna att delvis komplettera varandra.

En ursprunglig tanke som inte funnits utrymme att genomföra inom ramen för detta arbete är att genom exempelvis enkäter, intervjuer och tidningsartiklar analysera hur Högsbo kyrka uppfattats under olika decennier och av olika typer av besökare. Detta är frågor som även skulle kunna anknyta till ett resonemang hos Montgomery om hur olika kategorier av gudstjänstbesökare uppfattar och förhåller sig till olika typer av kyrkorum.¹⁰

1.4 Teori

Att genomföra ett arkitektoniskt arbete, till exempel att resa en kyrka, innebär att förhålla sig till det samhälle och de människor som ska bruka arkitekturen. Detta innebär i sin tur att relatera till den kunskaps- och erfarenhetsbank som människor använder för att avkoda och använda olika typer av rum på olika sätt: det som gör att vi spontant uppfattar om det vi ser är en hall, ett vardagsrum eller kök, ett kontorslandskap eller en järnvägsstation. Dessa estetiska koder och sociala traditioner är föränderliga över tid och tillsammans med samhällets

⁶ <http://www.oxfordreference.com.ezproxy.ub.gu.se/view/10.1093/acref/9780199674985.001.0001/acref-9780199674985-e-706>, hämtad 2019-05-11.

⁷ Hugh Honour och John Fleming, *A World History of Art*, London 2016 (1984), sid. 866.

⁸ <https://www.svd.se/stjarnarkitekt-blev-102-ar--har-ar-hennes-byggnader>, hämtad 2019-05-11.

⁹ John-Gabriel Montgomery, *Vår Gud är oss en väldig borg. En studie av Högsbo kyrka, dess arkitektur, konstnärliga utsmyckning och religiösa budskap*. Göteborgs Universitet 1994.

¹⁰ Montgomery 1994, sid. 39.

överordnade sociala spelregler, samtidigt som de många gånger tar plats i månghundraåriga byggnader och relaterar till lika gamla estetiska verkkningsmedel. Nedanstående teorier och tankegångar är sådana jag sökt efter med en önskan om att de tillsammans ska kunna utgöra en helhet, som rymmer både de estetiska verkkningsmedlen och de vardagliga sociala mönster och osagdheter som äger rum när människor rör sig i sina fysiska omgivningar.

Arkitekturteoretikern Christian Norberg-Schulz för en diskussion om ”fenomenet plats” och människans behov av att skapa relationer till omgivningens fysiska rum. Han använder begreppet *Genius Loci* – ”platsens ande” – för att beskriva vad en plats är: ”En totalitet av konkreta ting med materiell substans, form, textur och färg. Tillsammans bestämmer dessa ting en ”miljö-karaktär”, som är platsens väsen. [...] En plats är därför ett kvalitativt, ”totalt” fenomen som vi inte kan reducera till någon av dess beståndsdelar [...] utan att förlora dess konkreta natur ur sikte”.¹¹ Norberg-Schulz platsförståelse kan relateras till begreppet ”place-oriented” (eller platial) vars motsats är begreppet ”spatial”. Begreppen används av kulturgeografen Tom Mels med hänvisning till geografen Kenneth Olwig, och kan närmast översättas till kvalitativ och absolut rumsuppfattning. Den kvalitativa rumsuppfattningen motsvarar en plats traditionella, praktiska och symboliska värden, medan den absoluta rumsuppfattningen definierar dess fysiska yta som bestäms av kartbildens koordinater.¹² Min förståelse för begreppen *Genius Loci* och den kvalitativa rumsuppfattningen innebär att de är företeelser stadda i ständig förändring, förhandling och omdefiniering, över tid och av olika aktörer. Utformandet av platsens värde och innebörd blir då något som sker inom ramen för ett samspel, mellan exempelvis beställare, arkitekt och brukare av arkitekturen: Estetiska verkkningsmedel indikerar vad det är för typ av rum och vilken slags aktiviteter som här är påbjudna. Besökaren i sin tur relaterar till rummet genom att förhålla sig på en skala mellan att använda det såsom ursprungligen avsett och att ta det i bruk på andra sätt.

En arkitekturteori som är intressant i sammanhanget är Bill Hillier och Julianne Hansens teorier om ”space syntax” eller rummets sociala logik.¹³ Det går ut på att samhällen skapar sina rum (vilket kan tyckas självklart) men också att rum skapar sina samhällen: Beroende på hur bostäder, gator och butiker är placerade och dimensionerade i relation till varandra skapas olika sociala möjligheter.¹⁴ Fler eller färre spontana möten och interaktioner kommer att

¹¹ Christian Norberg-Schulz, ”Fenomenet plats” (The Phenomenon of Place) (1976). *Skriftserien Kairos* nr. 5. Raster förlag. Stockholm 1999, sid. 91.

¹² Tom Mels, ”The Low Countries’ connection: landscape and the struggle over representation around 1600”. *Journal of historical geography*, nr 32, 2006, sid. 713. Översättningen ”kvalitativ och absolut rumsuppfattning” är min egen.

¹³ Bill Hillier och Julianne Hanson, *The social logic of space*, Cambridge University press 1984.

¹⁴ Hillier och Hanson 1984, sid. 23.

uppstå, olika typer av aktiviteter bli möjliga och de människor som bor eller vistas i området kommer att uppleva högre eller lägre grad av social kontroll och interaktion.¹⁵ Hillier och Hansen har arbetat enligt hypotesen att inte bara de nära relationerna räknas, utan att ”även tillfälliga möten och medvetenheten om andra kan vara en vital motor i sociala system, på vissa, eller till och med alla nivåer”.¹⁶ Utformandet av urbana rum blir då en viktig faktor för att möjliggöra och skapa möjlighet för möten.

En specifik estetisk faktor som kommer att lyftas i detta arbete är förhållandet mellan ”ute” och ”inne” i arkitekturen. Konstvetaren Jan von Bonsdorff diskuterar hur dessa aspekter inte utgör varandras absoluta motsättningar utan snarare befinner sig på en skala och relateras till sin omgivning. Han citerar arkitekten Eliel Saarinen som menar att en byggnad kan definieras som en ”organization of space in space. So is the community. So is the city.”¹⁷

Efterkrigstidens samhällsbyggare stod många gånger inför uppgiften att konstruera helt nya stadskärnor, stadsdelar och bostadsområden från grunden och hade relativt stor frihet vad gäller hur detta skulle göras – ett arbete som innebar att ta ställning till och göra en avvägning mellan nyskapande och traditionellt formspråk. Det valda tillvägagångssättet, det vill säga den moderna arkitekturens utformning, är något som ofta väcker känslor, åsikter och debatt; både på medborgarnivå, i media och civilsamhälle samt i akademiska sammanhang: På vilket sätt påverkar arkitekturens utformning den sociala interaktion som äger rum i och kring den? Vilken typ av samhällen önskar vi bygga, och hur går vi tillväga?¹⁸

I arbetet med att planera för och rita Högsbo kyrka ingick att se framför sig Högsbobornas behov och förutsättningar, hur och på vilket sätt invånarna i den nya stadsdelen skulle komma att vilja nyttja sin kyrka. Montgomery diskuterar målgruppsfrågan med hänvisning till religionspsykologen Berndt Gustafsson. Det handlar dels om vilka socialgrupper som känner sig hemma eller inte känner sig hemma i kyrkan. (Den icke

¹⁵ Detta förklaras av författarna med leken kurragömma, en lek som i själva verket kräver ganska specifika förutsättningar: lagom många gömställen, på lagom långt avstånd från varandra och med en lagom nivå av variation av lekylan. Om någon av dessa förutsättningar förändras så förändras också möjligheten att leka just kurragömma – om lekplatsen utgörs av ett platt fält finns ingenstans att gömma sig, men om den däremot är för stor, eller kanske består av hundratals precis likadana gömställen så kan leken antingen bli ointressant eller rentav skrämmande. Hillier och Hanson 1984, s. 37.

¹⁶ Hillier och Hanson 1984, s. 25, (min översättning).

¹⁷ Jan van Bonsdorff, ”Inne och ute i arkitekturen. Fiskehjell och rummets deixis”. *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur* (red. Britt-Inger Johansson och Christian Lovén). Arkitektur förlag. Stockholm 2000, sid. 132.

¹⁸ Hillier och Hansen går igenom den omfattande teoribildning om arkitektur ur sociala perspektiv som uppstått sedan andra världskrigets slut. Deras arbete är från 1984, men diskussionen i sig är minst lika aktuell nu som då. Hillier och Hanson 1984, introduktionskapitlet.

förvärvsarbetande lägre medelklassen definieras som överrepresenterad och socialgrupp tre som underrepresenterad). Dels handlar det om syftet med kyrkobesöket och här identifieras tre besökskategorier: De som söker kyrkan för gudstjänstgemenskap och kontemplation, de som söker församlingsgemenskap med tillhörande socialt arbete, och de som söker en stunds avkoppling och sinnesstimulans.¹⁹ Kategorierna och slutsatserna kan naturligtvis diskuteras, och fördelningen dem emellan är rimligen sådant som skiftar över tid och mellan olika församlingar – men för detta syfte räcker det att konstatera att målgruppsfrågan är symptomatisk för svenska kyrkans position i det moderna och (mer eller mindre) sekulariserade samhället: Kyrkan behöver förhålla sig till sin målgrupp och välja sina prioriteringar och verksamhetsområden, ett arbete som inte är lätt eller självklart. Diskussionen är lika aktuell idag som när Högsbo kyrka byggdes.

1.5 Metod och material

Utgångspunkten för arbetet har varit en deskriptiv analys enligt Erwin Panofskys trestegsmodell. I det första analyssteget har konstruktionens konkreta stilmedel beskrivits. (Tekniska och materialmässiga aspekter har här inte givits huvudsakligt fokus, utan berörts i den mån det ansetts nödvändigt för att besvara frågeställningarna.) I ett andra steg har associationer och användarkoder förknippade med konstruktionselementen analyserats. För läsbarhetens skull har analysens steg ett och två därefter skrivits ihop, rubricerade under respektive byggnad och våningsplan.

Härefter avslutas analysen med en sammanfattande diskussion, vari även analysens steg tre inkluderats. Här föreslås ett svar på frågeställningen och diskuteras kyrkokonstruktionen som helhet – hur arkitekterna förhållit sig till att skapa sociala rum i byggnaden och hur de löst den överordnade uppgiften att skapa en modern kyrka i en ny stadsdel och för dess människor.

I analysen används anvisningarna i den tävlingsinbjudan som låg till grund för Roos och Thornbergs arbete, samt prisnämndens utlåtande där vinnarbidraget utses och motiveras.

¹⁹ Montgomery 1994, s. 34, med referens till Berndt Gustafsson: "Folket och dess kyrkorum". *Vår Lösen*, nr. 4, 1974, s. 181-182.

2. Högsbo kyrka

2.1 Arkitekttävling och förberedelser

När efterkrigstidens nya bostadsområden skulle ha kyrkor var ett återkommande förfaringssätt att arrangera en arkitekttävling. För arkitekterna kunde kyrkoskapandet vara en möjlighet att få utlopp för den egna konstnärligheten och kreativiteten, i en samhällsbyggnadssituation som annars många gånger var präglad av rationellt och ekonomiskt tänkande.²⁰

1961 beslutades att Högsbo skulle bli en självständig församling.²¹ Området hade tidigare tillhört Västra Frölunda församling, men i och med stadens expansion hade det blivit tydligt att församlingen blivit för stor och behövde delas upp på flera.

Samma år utlystes en arkitekttävling:

Västra Frölunda församlings Kyrkoråds byggnadskommitté för Högsbokyrkan inbjuder härmed:
arkitekt SAR Carl-Anders Hernek, Uddevalla,
arkitekt SAR Johannes Olivegren, Göteborg,
arkitekter SAR Thorsten Roos och Bror Thornberg, Malmö,
till tävling om kyrka, församlingshem och pastorsexpedition i Högsbo, Göteborg.²²

Tävlingsinbjudan är nio sidor lång och innehåller specifikationer på vilka rum och funktioner som skall ingå i konstruktionen, samt ”anvisningar och synpunkter på kyrkans, församlingshemmets och pastorsexpeditionens funktion och utformning” – ett utarbetat textavsnitt där referenser till bibelställen och teologisk litteratur går hand i hand med redogörelser för praktiska förutsättningar och önskemål, i de olika rummen och vad gäller kyrkan som helhet.²³

Till tävlingsvinnare utsågs Bror Thornberg (1919-2013) och Thorsten Roos (1906-1969), vars bidrag hade mottot ”Vår Gud är oss en väldig borg”. Prisnämnden hade synpunkter på vissa delar i konstruktionen, framförallt korets utformning, fasadmaterialets lämplighet och den nedre gårdens utformning, men ansåg att förslaget skulle vara möjligt att genomföra efter

²⁰ Emelie Karlsmo, *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*. Makadam förlag, 2005, s. 202.

²¹ Montgomery 1994, s. 8.

²² *Program för tävling om kyrka, församlingshem och pastorsexpedition i Högsbo, Göteborg*. Västra Frölunda församlings Kyrkoråds Byggnadskommitté. Göteborg, 29 maj 1961, s. 1. (I fortsättningen anges ”tävlingsprogrammet”).

²³ Tävlingsprogrammet 1961, s. 4.

viss bearbetning.²⁴ Byggnationen påbörjades 1963, efter att förberedelsearbeten gällande akustiska förutsättningar, el och VVS utförts. Huvudentreprenör var byggnadsfirman Yngve Kullenberg. Kyrkan invigdes av biskop Bo Giertz, 11 september 1966.²⁵

2.2. Analys

2.2.1 Allmänna förutsättningar och helhetskonstruktion

Den tomt som hänvisades för kyrkan består av ett klippkrön och en naturlig sluttning: Bankogatan i väst ligger drygt åtta meter högre än Kapplandsgatan i öst. Topografin har används för en sutterängkonstruktion, där båda byggnadernas övervåningar vetter mot Bankogatan och nedervåningarna mot Kapplandsgatan. Höjdskillnaderna i topografin och mellan byggnaderna utgör en stor del av kyrkans karaktär: Den ger radikalt olika intryck beroende på från vilket håll besökaren kommer. Västerifrån från torget eller spårvagnen möter den höga norra fasaden och därefter huvudentrén i markplan. Sett nedifrån Kapplandsgatan blir istället intrycket att kyrkan dominerar höjden – som en befästning eller borg.

Den sammanlagda konstruktionen mäter cirka 77 meter från norr till söder. Huvudsakligt konstruktionsmaterial för stomme och fasader är betong, vilket skapar en helhetsverkan i anläggningen. Fasaderna är beklädda med sandblästrad granit med mörkare inslag av trä och järn. Högsbo kyrkas arkitektur definieras ofta som banbrytande för sin tid.²⁶ Även idag kan besökare reagera för åsynen av de kompakta ytterväggarna.

Mellan kyrkan och Kapplandsgatan finns en grässlänt, delvis planterad med blommor och nyttoväxter och som även använts för djurhållning och odlingslotter.

2.2.2. Norra byggnaden

2.2.2.1 Övre plan

Den norra byggnaden mäter cirka 30x30 meter och är utformad som betongblock i olika form och storlek. Byggnaden är den visuellt dominerande av de två. Enligt prisnämnden har den "givits en önskvärd dominans i anläggningen".²⁷

²⁴ Arkitekttävling om kyrka, församlingshem och pastorsexpedition i Högsbo, Göteborg. Prisnämndens utlåtande. Göteborg, 15 dec 1961, s. 3. (I fortsättningen anges "prisnämndens utlåtande".)

²⁵ Riksantikvarieämbetet, <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/sok/search.raa>, sökord Järnbrott 79:2, hämtad 2019-05-09.

²⁶ Maria Mellgren, Kyrkor i Göteborgs stift. Rapport över kyrkobyggnadsinventering och karaktärisering 2001-2007. Göteborgs stifts skriftserie, 2009.

²⁷ Prisnämndens utlåtande 1961, s. 2.

I övre plan finns kyrkorummet och i bottenplan församlingshemmet. Mellan de båda våningsplanen finns en hiss och ett smalt trapphus. Huvudentrén till kyrkorummet finns i byggnadens sydvästra hörn. Innanför entrén finns ett vapenhus med funktionen av kapprum. Genom kapprummet nås kyrksalen, placerad i traditionell öst-västlig riktning med de inre måtten 18x25x9 meter. I tävlingsinbjudan stod uttryckt önskemålet att kyrkan skulle byggas i formen långhus och kor, med sido- och mittgångar, men Roos och Thornbergs lösning kan närmast definieras som en kombination mellan långkyrka och centralkyrka.²⁸ Den besökare som kliver in i kyrksalen har på sin högra sida ett närapå kvadratisk utrymme fram till altaret, med mitt- och sidogångar runt de två bänkraderna. Associationen till Gud som en väldig borg passar in på kyrkorummet – besökaren kan få intrycket att kliva in i en katakomb eller grotta, eller kanske i en borgsal.

Till vänster om ingången finns teknikerbord, sittgrupper som används för kyrkkaffe och som även medger andakter för mindre sällskap, samt en ljusbärare. I de nordvästra och nordöstra hörnen finns utrymmen för mindre altare. Tillsammans med kapprummets två sittgrupper finns på så sätt utrymme för flera olika, små och stora sällskap att vistas i lokalerna samtidigt. I det sydöstra hörnet finns kör- och orgelläktare, (en konstruktion som i praktiken inte visade sig fungera, av vilken anledning en mindre orgelmanual placerats framme i koret). Även ett mindre andaktsrum samt sakristia är placerade i byggnadens sydöstra del. Mosaikfrisen av Knut Irwe (färdigställd 1970) kan beundras på avstånd, men inbjuder även till att gå nära för att detaljstudera motiv, teknik och färgbehandling. Sammantaget ges besökaren många olika tänkbara rörelseriktningar till sitt förfogande inom rummet, och på så sätt även många tillfällen till möten och interaktion.

2.2.2.2 Bottenplan

I byggnadens bottenplan finns församlingshemmet. I tävlingsinbjudan anges: "Beträffande församlingslokalerna förtjänar påpekas att de inte får betraktas som en uteslutande profan del av kyrkobyggnaden. [...] Gudstjänst-, missons- och arbetsgemenskap [ska utgöra en helhet som är] både sakramental och diakonal".²⁹ Vikten av att församlingssalen ansluts väl till kyrksalen betonas; nämnden ser helst att rummen placeras i direkt anslutning till varandra och att man från församlingshemmet "bör kunna se altare och predikstol".³⁰ Nämnden angav också en alternativlösning som medgav att rummen placerades åtskilda, och det är denna lösning Roos och Thornberg har

²⁸ Montgomery 1994, s. 23.

²⁹ Tävlingsprogrammet 1961, s. 5.

³⁰ Tävlingsprogrammet 1961, s. 5.

använt sig av. Besökaren kan ta hissen eller det inre trapphuset mellan våningarna, vilket skapar en upplevelse av att de två rummen är nära varandra. Det kan även ses hur element från kyrkan återfinns i församlingssalen: Den är beläget rakt under kyrksalen och är liksom denna konstruerad i form av ett stort, rektangulärt rum med ingång på nedre delen av långsidan. Liksom kyrksalen nås även församlingshemmet genom en stegvis övergång mellan ute och inne, här bestående av en övertäckt entré, en tambur samt ett rymligt kapprum med sittplatser. Innanför kapprummet är församlingssalen som anges rymma 200 besökare. Salen kan delas av med en vikvägg, vilket skapar ett mindre rum med ca 20 sittplatser. I rummets andra sida finns en upphöjd scenyta med möjligheter för exempelvis föredrag och filmvisning. Våningsplanet rymmer även kök, sammanträdesrum, förrådslokaler och tekniska utrymmen. Sammantaget finns alltså även på det nedre våningsplanet många möjliga gångriktningar och tänkbara stationer att uppehålla sig vid.

Våningsplanen har även det gemensamt att de båda är förbundna med gårdsplaner. Längre ned återkommer jag till gårdsplanerna samt till den helhetsverkan som detta skapar.

2.2.3. Södra byggnaden

Den södra byggnaden mäter 20x40 meter och sträcker sig i nord-sydlig riktning. Takhöjden sett från Bankogatan är cirka 4.5 meter, och även här tillkommer ett suterrängplan när byggnaden ses från Kapplandsgatan. Den låga takhöjden och mer anspråkslösa konstruktionen skapar associationer till vardagsnära verksamhet och gör att byggnaden framstår som underordnad den norra – kanhända en visuell symbol för hur det dagliga arbetslagsarbetet är underordnat den himmelske arbetsgivaren.

Församlingsexpedition och personalrum är lokaliserade på övre plan och övriga samlings- och aktivitetslokaler på bottenvåningen. De båda våningsplanen har genom åren genomgått vissa ombyggnationer och anpassningar av planlösningen till församlingens genom åren skiftande behov och önskemål. Genom det övre våningsplanet löper en lång korridor med rum på båda sidorna – arkiv och kopieringsrum samt ett antal kontors- och samtalsrum. I södra änden av korridoren finns en mindre entrédörr.

Det nedre våningsplanet nås genom två dörrar som vetter mot öster. Från början var dessa lokaler avsedda för ungdomsverksamhet, men har även inhyst andra olika aktiviteter. Förflyttning mellan den södra byggnadens våningsplan sker via ett av två utvändiga trapphus. Det ena är en mindre konstruktion vid byggnadens södra kortsida och det andra är den större trappa som förbinder övre och nedre gården.

Lösningen att placera församlingshem och ungdomslokaler i olika byggnader är Roos och Thornbergs egen. Tävlingsinstruktionens ”innehållsförteckning” över de lokaler och utrymmen som skulle ingå antyder snarare att man förväntat ungdomslokalernas placering i anslutning till församlingshemmet: ”Söndagsskolans och konfirmationsundervisningens mål [är inte] ren skolundervisning [utan] fostran in i kyrkans liv”, av vilken anledning lokalerna ”bör organiskt föras samman med kyrkan i övrigt, även om deras funktion är speciell”.³¹ Att skilja ungdomslokalerna från församlingshemmet (som kan användas för bland annat fester och filmvisning), för att istället placera dem i samma byggnad som arbetslaget kan tolkas som en rent konkret betoning av ordet *arbete* – ”ungdoms arbete” snarare än ungdomsarbete. Samtidigt behålls genom yttergårdarna lättillgängliga förbindelser till den norra byggnaden och dess gemenskapsbetonade verksamheter.

2.2.4. Övre gården

Den övre gården förbinder Bankogatan med de båda byggnadernas huvudentréer. I norr och söder är gården inramad av de två byggnaderna, i väster av Bankogatan och i öster av en betongbalustrad som sammanbinder huskropparna. En stenläggning markerar var gatan slutar och kyrkans område börjar. Stenläggningen är utformad i samma mönster, färg och storlek som vanliga gatstenar, vilket skapar associationer till urban miljö och ger effekten av en stegvis övergång mellan ute och inne.

”Arkitekter har förhäxats av ett enda element i det italienska landskapet: piazzan”.³² Är det sant så gäller det även Högsbo kyrka, där gårdarna kan liknas vid just piazzor. En piazza är överblickbar och fotgängaranpassad och medger spontana möten. Piazzan är även i sig ett element som utmanar begreppen ute och inne, då den på en och samma gång kan utgöra ett ”in från gatan” och ett ”ut från husen”.³³ Den genaste vägen mellan byggnadernas huvudentréer är att snedda över gården, med effekten att det upplevs som både praktiskt och mentalt nära tillhands att gå från kyrkan till församlingsexpeditionen. I öster fyller betongbalustraden funktionen att rama in gården. Från denna är det utsikt över den nedre gården med möjligheten att föra samtal däremellan. Effekten blir en upplevelsemässig enhet – att de två gårdarna och våningsplanen pratar med varandra.

³¹ Tävlingsprogrammet 1961, s. 5-6.

³² Robert Venturi och Denise Scott Brown, ”Innebörden i A&P:s parkeringsplatser eller Att lära från Las Vegas” (A significance of A&P parking lots or learning from Las Vegas) (1968). *Arkitekturteorier*. Skriftserien Kairos, nr. 5, tredje tryckningen 2010, sid. 27.

³³ Jan von Bonsdorff, ”Inne och ute i arkitekturen. Fiskehjell och rummets deixis”. *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur* (red. Britt-Inger Johansson och Christian Lovén.) Arkitektur förlag. Stockholm 2000, s. 132.

Mellan Bankogatan och kyrkan finns en överbyggd ramp, belagd med stora, svarta stenplattor, som sträcker sig parallellt med vägen. Den skyddar besökaren mot väder och vind och ger möjligheten att fälla ihop ett paraply innan man går in i kapprummet. Taket och stenplattorna fyller den estetiska funktionen att dels avgränsa gården från gatan, dels avgränsa kyrkoentrén från resten av gården. Även här blir effekten en gradvis övergång mellan ute och inne – i form av passagen mellan gata, passage, kapprum och kyrkorum.

På den södra kyrkväggen sitter en liten predikstol som vetter mot gården och kan användas för utomhusgudstjänster. Mitt i gården finns ett överbyggt trapphus som leder till den nedre gården.

2.2.5. Nedre gården

Medan den övre gården enbart nås från Bankogatan finns det flera vägar till den nedre: via trappan uppifrån, trappan vid södra byggnadens södra kortsida, från en gång- och cykelstig längs den norra byggnadens norrsida eller över den grässlänt som sträcker sig mellan kyrkan och Kapplandsgatan. Den nedre gården används för planteringar, i växthus och odlingslådor, och kan även under den varma årstiden användas för exempelvis grillkvällar och dopfika. Från den nedre gården finns entréerna till de båda byggnadernas bottenplan. Även denna gård blir på så sätt ett exempel på den flexibla gränsen mellan inne och ute i arkitekturen, och den kan på grund av sin friare form och många ingångar uppfattas som något ”mer ute” än den övre.

Den nedre gårdens utformning är huvudsakligen rektangulär, även om dess gränser på grund av de många in- och utgångarna uppfattas som diffusa. Liksom den övre gården avgränsas även denna i öster av en betongbalustrad. Balustraden ramar in en gångväg runtom församlingshemmet och sträcker sig därifrån vidare till gångstigen över gräset. Gårdsplanens sydöstra hörn hålls visuellt samman av två kortare betongfundament, som fyller funktionen att avgränsa planteringarna från stenläggningen. Grässlänten mellan kyrkan och Kapplandsgatan låter kyrkan uppfattas som en del av landskapet, medan stenläggningen och betongbalustraden fyller funktionen att rama in kyrkan gentemot omgivningen och låta den framstå som en arkitektonisk helhet.

Tävlingsnämnden var ”tveksam till placeringen av den yttre trappan samt över huvud taget till förläggningen av entréer till dessa lokaler” (det vill säga församlingshem och ungdomslokaler) ”från den nedre och

svårkontrollerbara gården”.³⁴ Tveksamheten kan naturligtvis syfta på rent säkerhetsmässiga aspekter, men kan även hänga samman med en farhåga att dessa församlingsfunktioner skulle bli perifera eller möjligtvis framstå som alltför profana i relation till dem som äger rum i de övre våningsplanen. Situationen skapar associationer till en förhandlingssituation – arkitekterna har gått utanför den förväntade ramen och skapat något nytt. Detta möter visst motstånd från nämnden, men inte värre än att den föreslagna lösningen kan accepteras.

3. Avslutande diskussion

När Högsbo kyrka byggdes var stadsdelen ny och Axel Dahlströms torg bara några år gammalt. De nyinflyttade Högsboborna kan ha varit barnbarn till den generation som en gång lämnat landsbygden för Göteborg och där övergett de gamla sociala kontrollsysten som tillhört bondesamhället. Sekulariseringen var en realitet sedan länge men 1960-talets kyrksamhet var fortfarande långt större än dagens – 1965 deltog 900-1000 barn i församlingens söndagsskola och det fanns även en omfattande junior- och ungdomsverksamhet.³⁵

Hur bygger man kyrka i en nybyggd 60-talsförort? Arkitekterna och tävlingskommittén har rimligen arbetat med Högsbos människor i åtanke, i syfte att både bevara och nyskapa intresse för kyrkan och dess verksamhet. Oavsett om de liksom Berndt Gustafsson aktivt tänkte på sina framtida församlingsmedlemmar i termer av olika besökskategorier eller ej, bör de ha burit med sig en medvetenhet om deras livssituation i ett helhetsperspektiv – nyetablerade på en relativt nyskapad plats, kanske utan egna nätverk på orten, i en tid som (naturligtvis förenklat men dock) var präglad av moderniseringsprojektet, av framtidstro och optimism.

Kyrkan byggdes för att kunna rymma både gudstjänstgemenskap och social gemenskap. Detta är i sig inga nya aspekter – och de ryms mycket väl inom begreppet församling – men det specifika i denna situation var att de behövde byggas in i den fysiska konstruktionen från början. Nämndens medlemmar har funderat över hur detta samspel kan utformas, vilket avspeglas i formuleringen ”[k]yrkans arbete utanför de regelmässiga gudstjänsterna har icke något egenvärde utan är till för att bygga upp den gemenskap, vars motto enligt bekännelseskrifterna är ”bröders

³⁴ Prisenämndens utlåtande 1961, s. 3.

³⁵ Plan för det kyrkliga arbetet bland barn och ungdom i Högsbo församling höstterminen 1965, daterad 10 oktober 1965. Under en övergångsfas bedrevs församlingsverksamheten i tillfälliga lokaler.

samtal med varandra och tröstande av varandra.””³⁶ Det uppfattades som viktigt att hierarkin bibehölls, så att den kyrkliga aspektens överordning kvarstod.

I tävlingsinbjudan betonas vikten av möjlighet till både gemenskap och integritet: ”Det vore önskvärt, om andaktsrummet i sakristian kunde läggas så att det kan nås från kyrkorummet och användas på dagarna av personer, som vill förrätta sin andakt i kyrkan utan att observeras av andra besökare i kyrkan.” Och om möjligheten till gemenskap: ”[k]oret är en nattvardssal och bör hjälpa församlingen till att uppleva gemenskap inbördes och med den uppståndne Herren.”³⁷ I omdömet om bidraget ”Tegel” står att ”[k]ommunikationssystemet [mellan byggnaderna] är i vissa delar opraktiskt och otrivsamt”, samt att ”ungdomslokalerna äro splittrade och svårtillgängliga” – kommentarer som illustrerar hur nämnden försökt föreställa sig hur lokalerna skulle komma att fungera att vara och röra sig i.³⁸

Att som arkitekt våga utforma en kyrka som Högsbo kan liknas vid att sätta sig i en förhandlingssituation. Kyrkan har vid en första anblick inga behagfullhetens karaktäristika, där den som en medeltida borg ligger på sitt backkrön. Hur ska en tävlingsnämnd, ett arbetslag och en förstadsbefolkning kunna acceptera en så massiv betongkonstruktion? Men besökaren får sin belöning – väl inne på gården och i lokalerna öppnar sig det ena utrymmet efter det andra. Mottot ”Vår Gud är oss en väldig borg” brukar associeras till den norra byggnadens kompakta väggar, men passar även in på arkitekturens övriga element, där gårdarna kan liknas vid borggårdar och där det inne i husen finns många olika, stora och små rum och vrår att utforska – just som i en borg.

Jag skulle vilja föreslå att Roos och Thornberg kan ha vunnit tävlingen på grund av hur de i sin lösning uppfattade och tog hänsyn till nämndens önskemål om att skapa rum för både interaktion och integritet: Kyrkorum, församlingshem, arbets- och samtalsrum samt kapprum och kök ger möjlighet för dels olika slags andakter och andra mötesformer, dels för spontana möten och småprat. Möjligheterna till integritet är tillgodosedda exempelvis genom att besökaren kan nå det lilla andaktsrummet utan att behöva passera huvudentrén, och att den som vill även har möjligheten att komma och gå praktiskt taget osedd också till den södra byggnaden, genom att använda den södra ingången.

³⁶ Tävlingsprogrammet 1961, s. 5.

³⁷ Tävlingsprogrammet 1961, s. 5.

³⁸ Prisenämndens utlåtande 1961, s. 1-2.

Inte minst gårdarna kan analyseras ur aspekterna gemenskap och integritet. Den övre gårdens storlek och avgränsade form medger både spontana möten och avskildhet. Den nedre är friare till formen med fler passagevägar in och ut - kanhända en hint från arkitekterna om hur de olika gårdarna skulle kunna användas av olika sällskap, för olika slags sammankomster och för olika typer av samtal, olika slags måltider, olika grader av barns lek och spring.

Arkitekturens utformning avgör hur och i vilken grad vi uppfattar andra människors närvaro.³⁹ De två gårdarna kan likaväl som borggårdar liknas vid italienska piazzor, med möjlighet till rörelse och vila, riktningar och stillastående, till att vara i grupp och vara själv. Att bygga torg är att prata ett flertusenårigt estetiskt språk som handlar om urbant liv och gemenskap. Gårdarnas funktion blir då att på en och samma gång rama in och öppna upp kyrkan mot staden. De är tillräckligt tilltalande för att en besökare ska vara beredd att röra sig över dem och kanske stanna till, och på så sätt utsätta sig för andras närvaro och blickar.

Kanske framför allt är i själva konstruktionen inbyggt mångfaldiga möjligheter att möta både främlingar och välkända, tillfälliga besökare och anställd personal, med möjlighet att reagera och förhålla sig på alla tänkbara sätt, alltifrån att bara se och notera den andres närvaro, till att hälsa, småprata eller stanna upp, ändra riktning eller förlänga ett möte. På så sätt skapas möjligheter för en närvaro som kan vara alltifrån kravlös till djupt integrerad, aspekter som i konstruktionen ges möjligheter att samexistera utan inbördes motsättning.

Utlåtandet där tävlingsvinnaren utses inleds:

Vägledande synpunkter vid bedömningen har varit:

att anläggningen givits en lämpligt avvägd volym och gruppering i förhållande till närliggande bebyggelse och till den kuperade terrängen,

att kyrkobyggnadens arkitektur givits en värdig sakral hållning,

att de i bebyggelsen ingående byggnadsdelarna - kyrka, församlingshem och pastorsexpedition - givits en lämplig planläggning såväl inbördes som var för sig.

Dessa tre punkter återkommer även i de efterföljande förklaringarna till vad nämnden har gillat och ogillat med de tre bidragen.

Utformandet av en modern kyrkoarkitektur var en ny uppgift för alla parter. Arkitekterna kunde uppfatta den estetiska friheten som ett välkommet inslag i arbetet, men detta kunde även skapa slitningar. Karlsmo beskriver hur det under arkitekttävlingsförfarandena kunde

³⁹ Hillier och Hanson 1984, s. 24.

uppstå positioneringar där beställarna anklagade arkitekterna för att skapa opraktiska kyrkorum, medan arkitekterna anklagade beställarna för att vara alltför vaga i sina beskrivningar.⁴⁰ Situationen kan anas i formuleringarna ovan, där ordet ”lämplig” förekommer på två ställen, ordet ”värdig” på ett. Uppenbarligen har nämndens medlemmar burit med sig föreställningar om vad byggnaderna behöver, i form av volym, utformning och organisation för att kunna gestalta en kyrka. ”Lämplig” och ”värdig” anses här uppenbarligen inte behöva definieras närmare, men däremot påpekas när dessa kvaliteter inte anses vara uppfyllda.⁴¹

Den historiska situationen innebar att arkitekter och beställare behövde förhandla fram en gemensam förståelse för vad det nu egentligen var för typ av plats som skulle skapas. När kartbildens koordinater skulle fyllas med nya innehållsliga kvaliteter, vilka skulle de kvaliteterna vara och vilken typ av verksamhet skulle platsen inbjuda till? När arkitekterna väl skickat in sina lösningar söker nämnden efter en associativ trygghet att falla tillbaka på – en trygghet som avspeglas i ordvalen ”lämplig” och ”värdig” och de estetiska koder som kan anses hänga samman med dessa begrepp – koder och associationer som uppenbarligen av nämnden uppfattades som så väletablerade att de inte behövde närmare definieras.

På samma sätt som den nedre gården kan då även församlingshemmets utformning liknas vid en förhandlingssituation: Nämnden hade presenterat en förstahandslösning och en alternativlösning, och Roos och Thornberg hade valt alternativlösningen. Därmed hade de placerat sig i situationen att behöva tydliggöra att och hur de löst den överordnade uppgiften – i det här fallet att skapa en helhet mellan kyrka och församlingshem – men att de gjort det på ett annat sätt än vad nämnden föreställt sig.

Slutsatsen blir att Roos och Thornberg på en och samma gång identifierade ett socialt behov och fångade upp en önskan från tävlingskommittéen. Denna önskan uttrycks inte direkt, men jag uppfattar den som en önskan om att utnyttja tomtens strategiska placering för att skapa möjligheter för kyrkan att bli en nav för social gemenskap i Högsbo. Endast någon minuts promenadavstånd från Axel Dahlströms torg skulle då finnas ytterligare två torg för umgänge och gemenskap, men under kyrkans beskyddande torn. Ett ”Vår Gud är oss en väldig borg” – och det var på borggårdarna vattenpumpen fanns och det var där man möttes, bytte några ord och kanske dröjde sig kvar, på väg i sina olika ärenden mellan olika huskroppar. Alla dessa

⁴⁰ Karlsmo 2005, s. 206.

⁴¹ Gällande tävlingsbidraget Tegel: ”Kyrkans yttre form saknar emellertid den värdighet, som bör känneteckna en sakral byggnad.” Prisenämndens utlåtande 1961, s. 1.

gårdar och sociala ytor står under den kompakta fasaden och det höga klocktornet, vilket säkrar byggnadens överordnade funktion att vara just en kyrka. Att prisnämnden så tydligt uttryckte sin uppskattning för den tydligt avgränsade övre gården men var skeptiska till den nedre gårdens friare form, kan då tolkas som ett uttryck för vilken nivå av frihet de inom kyrkans hägn var bekväma med att ge sina nya församlingsmedlemmar.

Genius Loci - eller den kvalitativa rumsuppfattningen - har diskuterats i form av ett förhandlingsfält mellan olika aktörer; arkitekt, beställare, arbetslag och besökare.

Montgomery refererar till Berndt Gustafsson för att diskutera kyrkans målgrupper. Själv har jag under de år jag vistats i Högsbo församling upplevt flera olika kyrkoherdar, olika sammansättningar av arbetslag och med olika prioriteringar för verksamheten, vilket medfört stora skillnader både vad gäller antalet människor på kyrkans område och deras syfte med besöken. Även mitt eget syfte med att vara där har skiftat över tid, dels på grund av faktorer som har att göra med kyrkans inriktning, dels av sådana som bestämts av min egen livssituation. Jag har upplevt kyrkan fullsatt och ödslig, för arbete och andakt, under alla klockslag och årstider. I den eventuella mån det finns någon Genius Loci eller kvalitativ platsinnehåll i Högsbo kyrka bortom dessa ständigt skiftande sociala faktorer så kanske den är just detta: Att det är en plats som ber om att få vara ett svar på frågan om hur social tillhörighet i den moderna staden kan skapas?

4. Sammanfattning

Högsbo kyrka utgör ett exempel på brutalistisk arkitektur. Den invigdes 1966, i området Högsbo som då var en nybyggd stadsdel i Göteborg. Högsbo kyrka har här studerats inom ramen för Panofkys ikonografiska analys mot bakgrund av bland annat begreppen Genius Loci och kvalitativ rumsuppfattning. Analysens huvudsakliga fokus är utformandet av sociala rum i konstruktionen.

Arkitekterna Bror Thornberg och Thorsten Roos fick uppdraget att rita kyrkan genom en arkitekttävling, utlyst av den då nybildade Högsbo församling. I uppsatsen analyseras samspelet mellan arkitekter och tävlingskommitté såsom det framstår i det bevarade källmaterialet.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Tryckta källor och litteratur

Bonsdorff, Jan van, "Inne och ute i arkitekturen. Fiskehjell och rummets deixis". *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur*, red. Britt-Inger Johansson och Christian Lovén. Arkitektur förlag. Stockholm 2000.

Hillier, Bill och Hanson, Julienne, *The social logic of space*, Cambridge University press 1984.

Högsbo på väg. Vandra och upptäck mer av din stadsdel. Göteborgs stad och SG Zetterqvist tryckeri 2009.

Johannesson, Lena (red), *Konst och visuell kultur i Sverige. 1810-2000*. Signum. Stockholm 2007.

Karlsmo, Emelie, *Rum för avsked. Begravningskapellet arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*. Makadam förlag, Göteborg. Diss. Uppsala 2005.

Mellgren, Maria, *Kyrkor i Göteborgs stift. Rapport över kyrkobyggnadsinventering och karaktärisering 2001-2007*. Göteborgs stifts skriftserie 2009.

Mels, Tom, "The Low Countries' connection: landscape and the struggle over representation around 1600". *Journal of historical geography*, nr 32, 2006.

Rörberg, Alice (red), *Högsbotorpen berättar*. Tre böcker förlag. Göteborg 1992.

Norberg-Schulz, Christian, "Fenomenet plats" (1976). *Arkitekturteorier. Skriftserien Kairos*, nr. 5, tredje tryckningen 2010. Raster förlag. Stockholm 1999.

Venturi, Robert och Scott Brown, Denise, "Innebörden i A&P:s parkeringsplatser eller Att lära från Las Vegas" (1968). *Arkitekturteorier. Skriftserien Kairos*, nr. 5, tredje tryckningen 2010. Raster förlag. Stockholm 2009.

Högsbo församlings arkiv, otryckta källor

Arkitekttävling om kyrka, församlingshem och pastorsexpedition i Högsbo, Göteborg. Prisenämndens utlåtande. Göteborg, 15 december 1961.

Plan för det kyrkliga arbetet bland barn och ungdom i Högsbo församling höstterminen 1965, daterad 10 oktober 1965.

Planritning, Thorsten Roos och Bror Thornberg, daterad 13 juli 1962.

Program för tävling om kyrka, församlingshem och pastorsexpedition i Högsbo, Göteborg. Västra Frölunda församlings Kyrkoråds Byggnadskommitté. Göteborg, 29 maj 1961.

Uppsatser

Montgomery, John-Gabriel, *Vår Gud är oss en väldig borg. En studie av Högsbo kyrka, dess arkitektur, konstnärliga utsmyckning och religiösa budskap*. C-uppsats. Göteborgs Universitet 1994.

Webadresser (hämtade 2019-05-11)

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/sok/search.raa> , sökord Järnbrott 79:2.

<http://www.oxfordreference.com.ezproxy.ub.gu.se/view/10.1093/acref/9780199674985.001.0001/acref-9780199674985-e-706>

<https://www.svd.se/stjarnarkitekt-blev-102-ar--har-ar-hennes-byggnader>

Bildkällor

Ur Högsbo församlings arkiv:

Bild 19: Planritning, Högsbo kyrka.

Bild 20: Framsidorna till Högsbo församlingsblad, hösten 1963 och hösten 1964. Elanders boktryckeri AB, Göteborg.

Alla fotografier tagna av uppsatsförfattaren.

BILDBILAGA

Bild 1. Norra byggnaden, från Bankogatan

Bild 2. Norra och södra byggnaden, från Bankogatan

Bild 3. Norra byggnaden och klocktornet, från Kapplandsgatan.

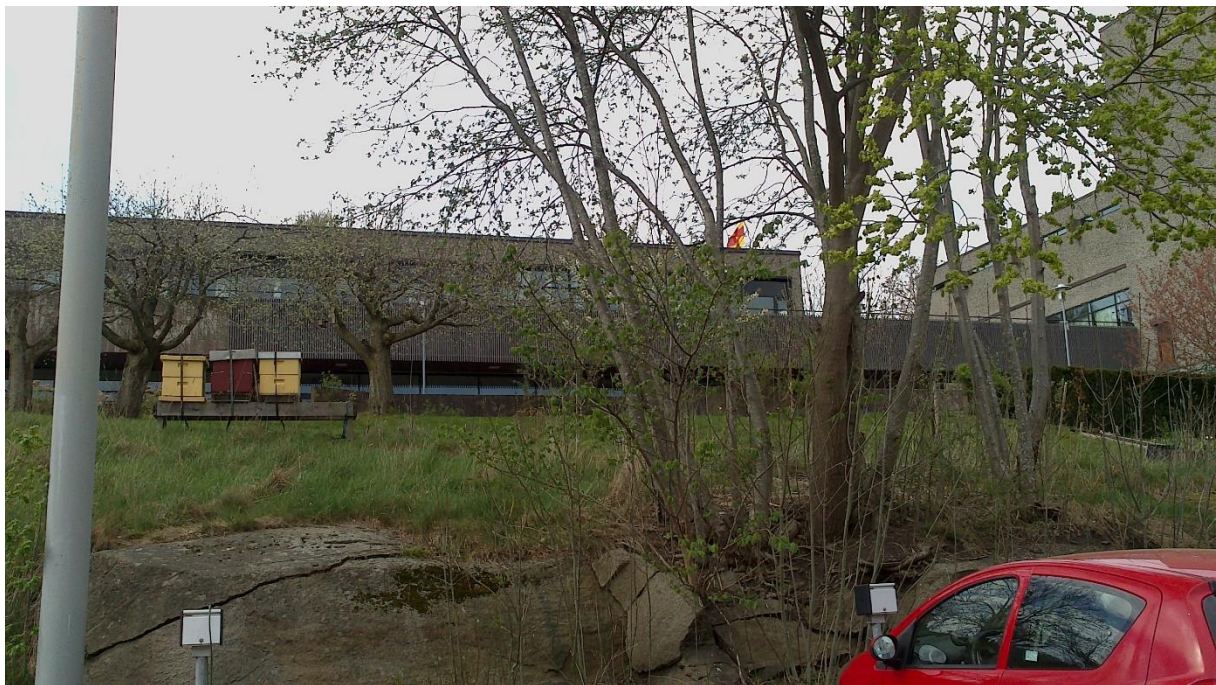

Bild 4. Södra byggnaden, från Kapplandsgatan.

Bild 5. Entrén till kyrkan.

Bild 6. Vapenhuset/kapprummet.

Bild 7. Kyrksalen sedd från ingången.

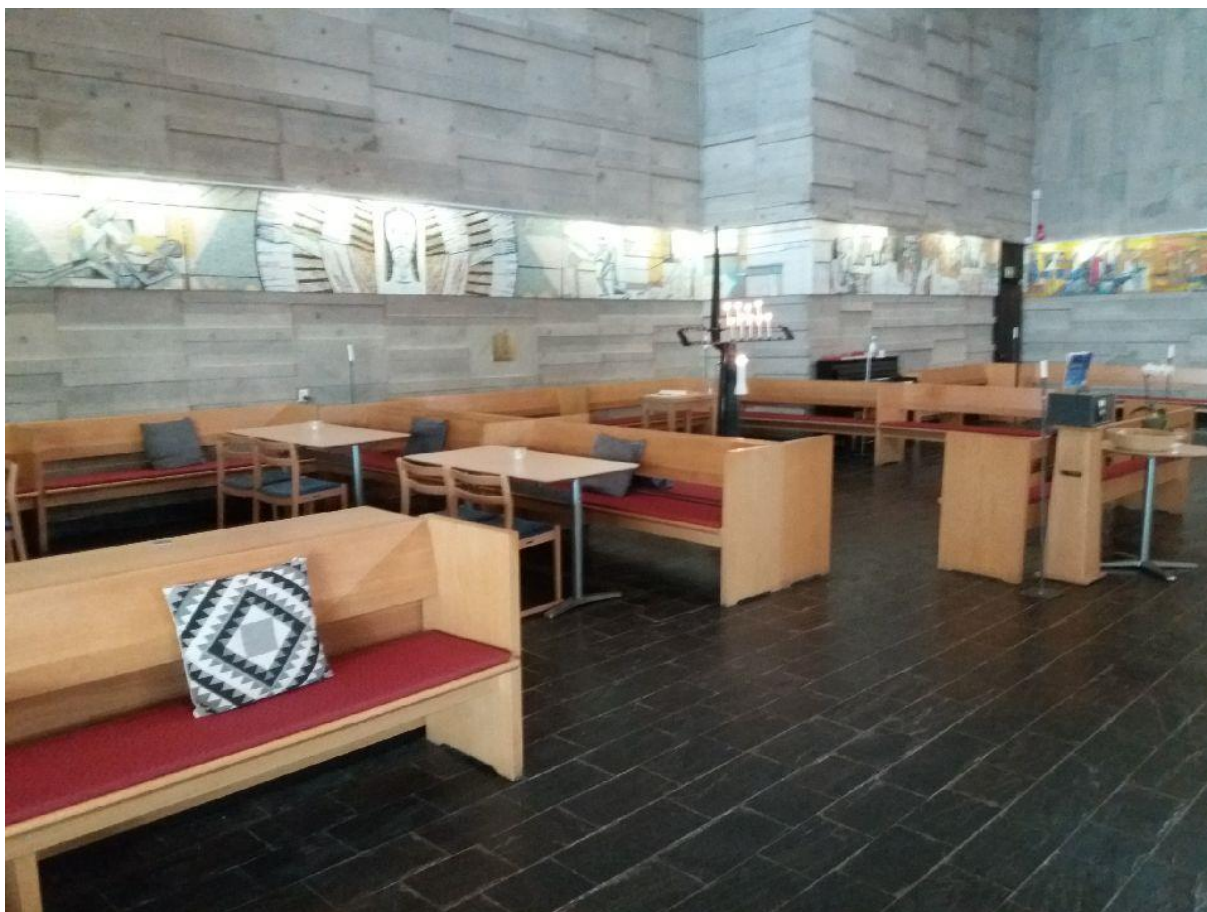

Bild 8. Soffgrupper och västra kyrkväggen.

Bild 9. Kyrksalen sedd från östra väggen.

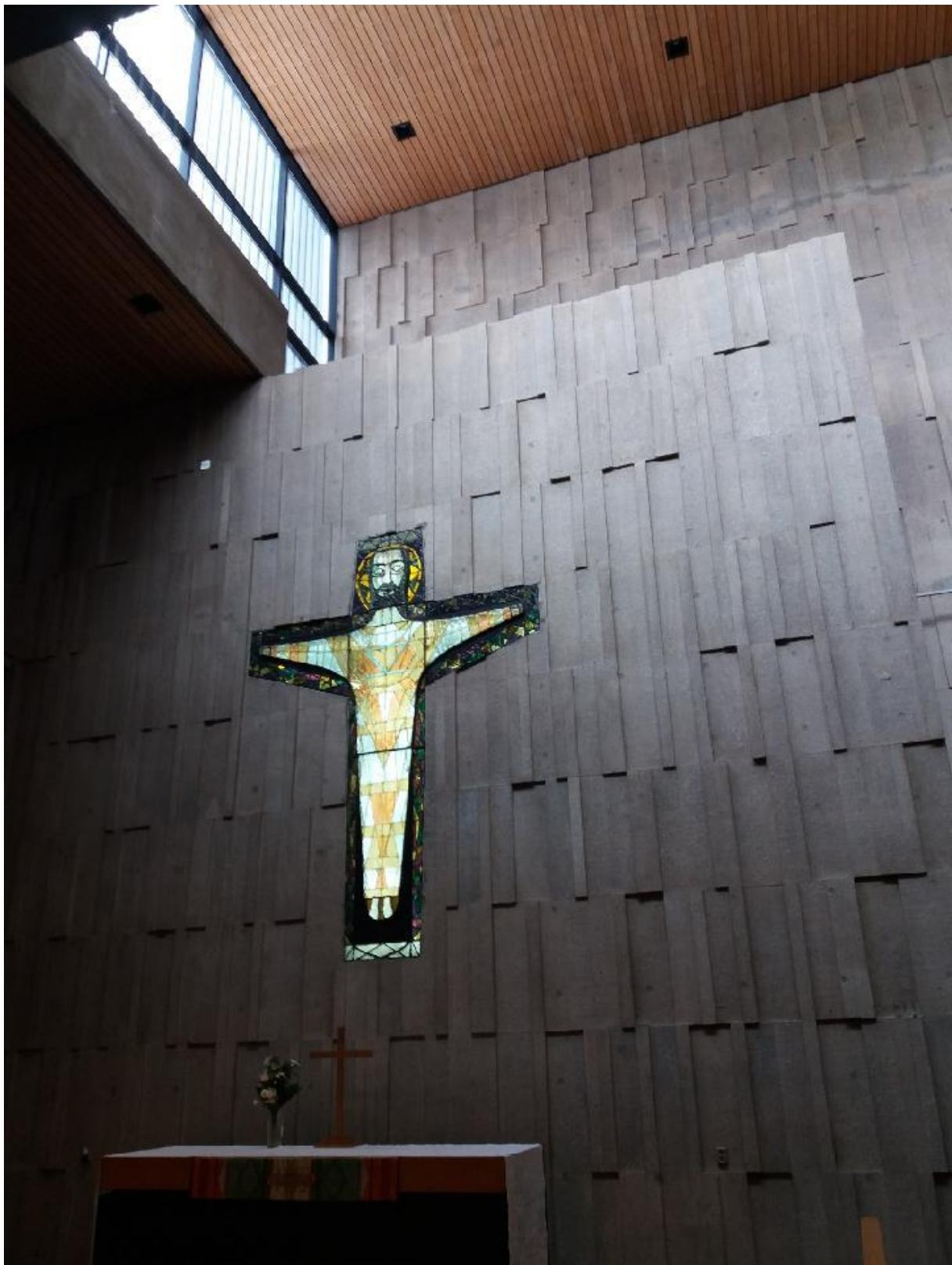

Bild 10. Altare, väggstruktur, fönster.

Bild 11. Församlingshemmet.

Bild 12. Passage längs norra kyrkväggen.

Bild 13. Södra byggnadens gavel, trappa mellan gårdarna.

Bild 14. Övre gården.

Bild 15. Passage längs södra byggnaden, utsikt över Kapplandsgatan.

Bild 16. Norra byggnaden, fasad mot gården.

Bild 17. Nedre gården och södra byggnaden.

Bild 18. Nedre gården.

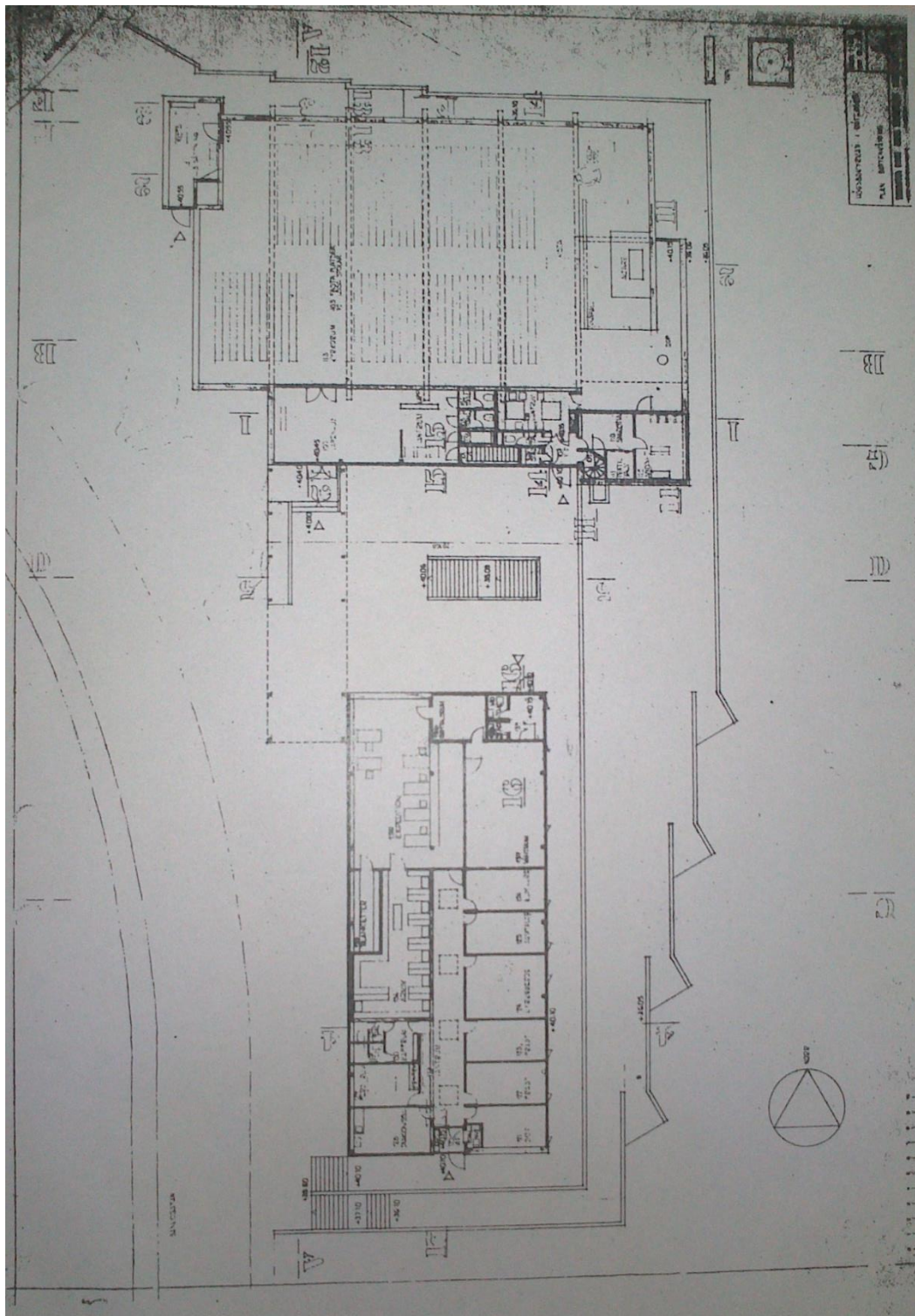

Bild 19. Planritning.

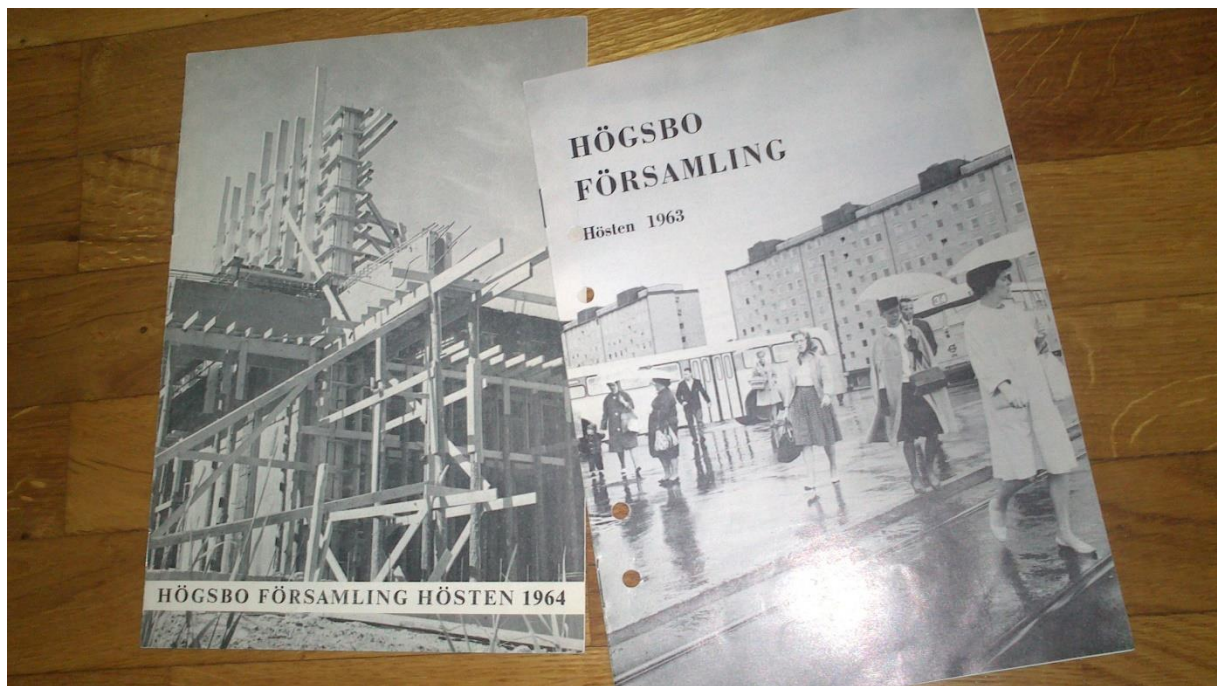

Bild 20. Församlingsblad, framsidor. Hösten 1963 och hösten 1964.